

SERUBBABELS BOK*

Nils Martola

Abo Akademi

0. Allmän inledning

Sefer Serubbabel är det vanligaste namnet på ett pseudepigrafiskt verk som troligen tillkom i Palestina eller dess omedelbara närhet i första hälften av 600-talet e.Kr. En mera exakt datering har blivit vanlig på senare tider, efter LÉVIs banbrytande arbete (1913, 108—115).

Terminus ad quem anses vara den arabiska erövringen av Palestina år 638. Denna omvälvande händelse avspeglas i andra liknande texter från samma period, och borde ha syns i *Sefer Serubbabel*, om den tillkommit efter 638. *Terminus a quo* anses vara den tidpunkt då Jerusalem återgick till Bysans efter en kort tid under judiskt styre, dvs år 628, då den persiske konungen Khosrau II mördades av sonen Kawadh II. Man menar, att de händelser som beskrivs i texten, i vilka bland annat ingår ett besittningstagande av Jerusalem och förnyat offerväsen där och dödandet av den judiske messiasgestalten och ledaren Nehemja ben Hushiel, bäst kan förstås mot bakgrunden av de oroliga tiderna i Palestina i första hälften av 600-talet.

Till formen är *Sefer Serubbabel* en apokalyps, som i hög grad hämtar inspiration från Dan, Hes, Sak och delar av Henoks bok. Innehållsmässigt utgör den i förmsta rummet en beskrivning av de yttersta tiderna, den messianska tidsåldern.

Sefer Serubbabel är ur flera synpunkter en viktig text. Den som undersökt rabbiniska tex-

ter med avseende å deras eskatologi har snabbt märkt dels hur jämförelsevis litet till omfånget materialet är, dels att det föreligger i brottstycken utspridda över hela den väldiga textmassan; endast sällan finner man texter med något utförligare yttranden om de eskatologiska tingen. Det är sant att det föreligger ett *eskatologiskt schema* även i tidigare texter, åtminstone rudimentärt. Men det schema som *Sefer Serubbabel* presenterar, den generella ordningsföljden mellan de viktigaste händelserna i den messianska tidsåldern, kom att influera så gott som allt judiskt tänkande i dessa frågor ända långt fram i nyare tiden (jfr DAN 1974, 43—46).

Ett ännu djupare intryck än det eskatologiska schemat utövade de *gestalter* som författaren till *Sefer Serubbabel* inaugurerade i detta sammanhang. Framför allt *Armilos*-gestalten kom att influera nästan alla senare judiska skrifter om eskatologi (utom de filosofiskt orienterade). *Messias ben Josef* (= Mbj) var visserligen känd redan tidigare i judisk tradition, men i *Sefer Serubbabel* fick berättelsen om honom kött på benen. Han ihopkopplades med vissa bestämda händelser i det eskatologiska schemat, och spelar därefter en central roll i det. Det är den Mbj man läser om i *Sefer Serubbabel*, som man påträffar i största delen av den judiska traditionen i övrigt, som är senare än texten i fråga. Ja, i senare tänkande om de eskatologiska frågorna utökas Mbj's uppgifter, därför att han övertager uppgifter från en av de mest gåtfulla gestalterna i *Sefer Serubbabel* — den kvinnliga messianska figuren Hefsi-bah. Hon uppträder enbart i denna tidiga text, och försvinner därefter nästan fullständigt från litteraturen.

* Till prof Gösta Lindeskog — grundaren av Institutum Judaicum Aboense — på hans 75-årsdag. En vänskaplig hyllning.

Genom att *Sefer Serubbabel* kom att utöva ett så stort inflytande på den judiska litteraturen om den messianska tidsåldern så kom den även att påverka judiska *messianska rörelser*, vilka hämtade inspiration dels ur litterära källor, dels ur förhållandena i den omgivande verkligheten. Sålunda har det visat sig att flera messiaspretendenter antingen själva ansåg sig som MbJ, eller av omgivningen tolkades som honom, i det att tolkningshorisonten var det schema och det persongalleri som *Sefer Serubbabel* infört.

Sefer Serubbabel förekommer i flera olika textgestalter. Den enda kritiska utgåvan till dato är den som LÉVI publicerade 1912. EBEN-SHEMUELS text är en i hög grad omarbetad rekonstruktion. Han publicerar dock i slutet av sin textsamling de tre viktigaste texterna till *Sefer Serubbabel*. Det är dessa som bör vara utgångspunkten i varje kritiskt arbete med boken, inte den text som EBEN-SHEMUEL kommenterar. Min översättning baserar sig på LÉVIs text. Orden inom parentes finns i texten, orden inom klammer har jag själv tillfogat. Min översättning är rätt litteralistisk, och har därför inga litterära ambitioner.

1. Texten i svensk översättning*

Serubbabel Ben Shealtiels profetia och dröm

Det ord som kom till Serubbabel ben Shealtiel, satrap över Juda, den tjugufjärde [dagen] i den sjunde månaden.¹

5 Denna syn visade mig Herren där, under det att jag bad inför Herren Gud i knäfallande ställning. Då jag skådade synen, som jag såg i Kebar,² och i det att jag sade: "Välsignad vare du Herre, som gör döda levande"³ blev mitt inre upprört, och jag suckade: "Vilket utseende skall det eviga templet ha?"⁴ Han svarade från himmelens portar och sade till mig: "Är du Serubbabel ben Shealtiel, satrap över Juda?" Jag sade: "Jag är din tjänare." Och han svarade mig, och talade med mig, såsom då man samtalar med en vän.⁵ Jag hörde hans röst, men såg inte hans utseende. Sedan reste jag mig upp för att bedja knäfallande, såsom

* Siffrorna i marginalen hänvisar till motsvarande radnummer i den hebreiska texten.

i början, och avslutade min bön och gick hem.

På den elfte dagen i månaden Adar samtalade han med mig där, och han sade till mig: "Är du Serubbabel, min tjänare?" Jag svarade: "Jag är din tjänare." Han sade till mig: "Kom hit till mig! Fråga mig, så skall jag säga dig!" Och jag svarade och sade: "Vad skall jag fråga, eftersom [tiden till] mitt slut är kort, och mina dagar[s tal] är fyllda?" Men han sade till mig: "Jag skall göra dig levande." Och han sade: "Bliv levande!"

Då lyfte mig en vind mellan himmel och jord,⁶ och förde mig till Nineve, den stora staden; det är blodsstaden.⁷ Och jag sade: "Ve mig!", ty mitt hjärta var delat⁸ och min själ var full av ångest. Och jag stod upp i min nöd för att bedja och för att blidka Herren, Israels Gud. Då bekände jag alla mina överträdelse och all min synd, i det att jag sade: "O, Herre, jag har felat. Jag har överträtt [dina bud]. Jag har syndat, ty mitt hjärta har varit sjukt. Du är Herren Gud, som har skapat allting med din muns tal; och genom dina läppars tal får de döda liv." Och han sade till mig: "Gå till skammens hus, till marknadsplatsen!" Jag gick, såsom han hade befallt mig. Och han sade till mig: "Vänd om och gå bort härifrån!" Jag vände om. Då rörde han vid mig, och jag såg en ömkansvärd man, sårad och slagen, en som kände smärta.⁹ Den ömkansvärde mannen sade till mig: "Serubbabel, vad gör du här? Vem har fört dig hit?" Jag svarade och sade: "Herrens vind lyfte mig och skickade mig till denna plats." Och han sade till mig: "Frukta icke, ty du har blivit hämtad hit, för att man skall kunna visa dig."¹⁰ Då jag hörde hans ord blev jag lugn, och jag fick tillbaka min förståelse.¹¹ Och jag frågade honom: "Min herre, vad är namnet på denna plats?" Han svarade: "Detta är det stora Rom, där jag är fångslad." Och jag frågade honom: "Vem är du? Vad är ditt namn? Vad önskar du här? Vad är din uppgift i denna plats?" Och han sade till mig: "Jag är Herrens Smorde (Hiskias son), och jag är fångslad ända till ändens tid." Då jag hörde detta tystnade jag, och dolde ansiktet för honom. Min vrede upptändes, men då jag såg på honom fattades jag av fruktan. Han sade till mig: "Kom hit nära mig!" Vid hans tal till mig skakade mina lemmar. Men han sträckte ut handen, fattade tag i mig och sade: "Var inte rädd, och låt inte ditt hjärta frukta."

Och han styrkte mig och frågade: "Varför tystnade du och dolde ditt ansikte för mig?" Jag svarade honom: "På grund av att du sade: 'Jag är Herrens Tjänare och hans Smorde och Israels ljus.'" Och han sade till mig: 12

Och han liknade en yngling, angenäm och fager att skåda. Jag frågade honom: "När skall Israels ljus komma?"

Då jag sade detta till honom, se, så kom en annan man fram till mig. Han hade två vingar. Och han sade till mig: "Serubbabel, Vad är det du frågar av Herrens Smorde?" Jag svarade och sade till honom: "Jag frågar: 'När skall frälsningens tid¹³ inträffa?'" Han sade: "Fråga mig, så skall jag säga dig!" Jag sade till honom: "Vem är du, min herre?" Han svarade och sade till mig: "Jag är Mikael, den som kom med det goda budskapet till Sara. Jag är ledaren för Israels Guds, Herrens, härskara, den som stred med Sanherib; och jag slog 180 000 man. Och jag är furste över Israel, den som förde krig mot Kanaans konungar. Och jag är den som i framtiden skall föra Herrens krig tillsammans med Herrens Smorde — det är han som sitter framför dig — mot den fräcka konungen och mot Armilos, Satans son, den som utgår ur stenstatyn. 35 Herren har satt mig som furste över sitt folk och över dem som älskar honom, för att strida mot hednafolkens furstar." Mikael svarade Metatron och sade till mig: 14 "Jag är den ängel, som ledde [Abraham] i hela landet Kanaan och den som välsignade honom i Herrens namn. Jag är den som räddade Isak och begrät honom. 15 Jag är den som brottades med Jakob vid övergångsstället i Jabbok. Jag är den som ledde Israel i öknen under fyrtio [år] i Herrens namn. Jag är den som uppenbarade mig för Josua i Gilgal. 16 Jag är den som lät det regna eld och svavel över Sodom och Gomorra. Och han har lagt sitt namn i mig (Metatron är Shaddai i gematrin). 17 Men du Serubbabel ben Shealtiel, vars namn är Jekonja, fråga mig, så skall jag säga dig det som skall inträffa vid tidernas ände." Och han sade till mig: "Detta är Herrens Smorde, dold i denna plats ända till änden. Och detta är Messias ben David, och hans namn är Menahem ben Ammiel. Denne är född i Davids, Israels konungs, tid; men en vind grep honom och dolde honom i denna plats ända till ändens tid." Och jag, Serubbabel, frågade av Metatron, leda-

הדבר אשר היה את זורובבל בן שאלתיאל פתח יהודה בערשם וארבעה חודש השביעי. המראה הזה הראני יי שם. ואני הייתי מתגלב בחמילה לפני יי אלהי בחזון המראה אשר ראיתי בכבדה ובאומרום) כדרך אהה יי מדה המהים נתם לבי עלי לאמר היה צרת בית עולמיס ועניני מבלתות השמים ויאמר לי אתה הוא זורובבל בן שאלתיאל פתח יהודה ואומר אני עבדך ועני לי וידבר עמי כאשר ידבר איש אל עתו קולו שמעתי ומראה לא ראיתי ואקום להתנפל כבתחילה ואמרה תפילתי ואביא(י) ליבתי, וביום אחד עשר לחדש אדר היה מדבר עמי שם ויאמר אלי אתה זורובבל עבדי ואומר אני עבדך ויאמר לי בא אצלי שאל ואגיד לך. ואנן ואומר מה אשאל כי קטן קוצי ומלאו ימי ויאמר אלי אני אחיך ויאמר תהא חיי, ותשאני רוח בין השמים ובין הארץ ויוליכני בנינוה עיר הגדולה והיא עיר הן)מים ואמרה ארי לי כי נהלך לי ותצור לי נפשי מאד ואקום מצרה להתפלל ולתלות את יי שם יי אלהי ישראל ואתודיה (כל) פשעי והמאתי (כי נהלך לבי) ואמר אני יי עוזי פשעתי חסתי (כי נהלח לבי) אתה הוא יי האלוהים אשר עשית את הכל בסמאר פך ודברך שמפיר פתים יחיו. ויאמר אלי לך אל בית החורף אל מקום הטוק. ואלך כאשר צויתי, ויאמר אלי פנה לך (מ)הלאה ואמנה רגע בי וראיתי איש גבוה ומצוה דכא ומאוב, ויאמר אלי (אתה) האיש הגבוה זורובבל מה מלאכתך בהא אל מי הביאך הלום. ואנן ואומר רות יי נשאני והשליכני בזה המקום ויאמר אלי אל חירא כי למען החיאתי הוצאתי אותה הנה, וכמופשי אתה יי דברוי ליהומתי ודעתי ישיבני) לי. ושאלתי לו אדוני מה שם המקום הזה. ויאמר אלי לו היא רומי רבתי שאני אסור בה, ואומר לו מי אתה ומה שפך מה אתה מבקש הנה ומה אתה עושה בזה המקום. ויאמר אלי אני פסחי יי (בן הוקיה) שאני אסור בכלא עד עת קץ, וכמופעי זאת החרסתי ואסירי פני לפני ותבדד בי מחתי ויאמרני ופחדתי ויאמר אלי שני עלי, ובאמר לי רעש איברי, וישלח לי ויחוק בי מי אמה אדוני. ועני ויאמר לי ירא ויאמציני ויאמר למה החרסתי (וכ)המחרתה עניך מפני ואמר לו מפני שאפרת עבד יי ומסיתו הוא ואור ישראל ויאמר לי ונדמה כעבר בחור נאה ומיפתי ואסרתי לו (עד) מתי יבא אור ישראל ובאמרי לו הנה איש אחד בא אצלי ולו שתי כנפיים ואמר לי זורובבל מה אתה שואל למישי יי ועניתי ואסרתי לו אני שואל מתי יבא קץ הישרעה. ויאמר שאל לי ואגיד לך ואמרת לי מי אמה אדוני. ועני ויאמר לי הוא מיכאל שברחמי את שרה אני הוא שר צבא יי אלהי ישראל שולחמתי עם כותריב והביתי כאה ושטונים אלף איש. ואני שר של ישראל שולחמתי המלחמה עם מלכי כנען. ואני עמיד להלחם מלחמות יי עם משיח יי זה הוא שיושב לפניך עם כלך עז פנים ועם ארמילוס בן שטר שהוא יוצא מן צלמה(י) האבן. וישמיני יי עם עמו ועל אהוביו לשר ולהלחם עם שרי אומים. ועני מיכאל למסטרות(י) ויאמר אלי אני הוא המלאך שניגתי את [אברהם] בכל ארץ כנען וברכתי אותו בשם יי. ואני ויאמר לי שפירתי את יצחק וביתו עלי. ואני שר שזאבתי בן עקב ב(ס)עבר יבך. ואני הוא שניגתי את ישראל במדבר ארבעים [שנה] בשם יי. ואני הוא שנגלתי לי ויחשע בגלגל. ואני הוא ש(ה)מסרתי על סדום ועל עמורה וקורתי ואני וישם שמו בקרבי (מסטרון בנימי עיר) ואתה זורובבל בן שאלתיאל ששפך יכונה שאל לי ואגיד את את אסר יקרא באחרתי המים. ויאמר לי זה משיח יי עמון בזה המקום עד קץ. וזה משיח בן דוד וכוה מנחה בן עמיאל הוא נולד בימי דוד מלך ישראל, וישאני יי רוח ויצפנתו בזה המקום עד עת קץ. ואני זורובבל שאלתי למסטרון שר צבא יי ויאמר אלי משה ישועות האלה יתי יי להפצי בה אם מנחה בן עמיאל וכוהב גדול בקרבי (מסטרון בנימי עיר) ואתה זורובבל בן שאלתיאל ששפך יכונה שאל לי ואגיד לך משיח וכל הוכוכבים ישתוללו מסליותיהם. ותבא חפיני בה (ע)מ(ס) מנחה [בן] עמיאל והתרוג שני מליכים וסריתם לבנים לחרע. ושם שני מליכים נוף מלך הים אשר הגוף דו על עולמיס. ושם השני אסירי בים מלך מאטרויא. והמלחמה הזאת האתות האלה יהיה(י) בחג השבעות בחדש השלישי. ואמת הדבר לכשיבנה העיר והמקדש לארבע מאות ועשרים שנה וחורב שניות, ולעשרים שנה לכשיבנה עיר רומא וימליכו בה שבעים כנגד שבעים אומות. לכשיגמרו עמרה מליכים בא

ren för Herrens härskara. Och han sade till mig: "Dessa frälsningsgärningars stav skall Herren giva åt Hefsi-bah moder till Menahem ben Ammiel; och en stor stjärna skall börja lysa framför henne, och alla stjärnor skall lämna sina banor. Hefsi-bah, moder till Menahem ben Ammiel, skall draga ut, och hon skall döda två konungar. Bägge dessa konungars hjärtan [är vända] till det onda. De två konungarnas namn är: Nof, konungen i Jemen, som lyfte sin hand mot Jerusalem. 18 Den andres namn är Esrinan, Antio-kias konung. Detta krig och dessa tecken kommer att inträffa vid veckohögtiden den tredje månaden. Och detta är sant: När fyrahundra-tjugou år efter att staden och templet blivit byggda [passerat], skall det förstöras en andra gång; och tjugou år efter att staden Rom blivit 50

byggd skall sjuttio konungar regera där — samtidigt med sjuttio folk. Efter att tio konungar har regerat där skall den tionde komma. Han skall förstöra huset. Det dagliga offret kommer att upphöra. De heligas folk kommer att skingras. Man kommer att överlämna dem åt svärdet, åt plundring, åt förföljelse. Många av dem kommer att försvagas (falla) i sin tro, och överge Herrens undervisning och tjäna deras avgudabilder. Men under deras felsteg kommer man att giva dem litet hjälp.¹⁹ Från den dag då det dagliga offret upphört och de onda [människorna] insatt styggelsen i templet, och efter niohundra nittio år inträffar Herrens frälsning, när det heliga folkets makt krosats,²⁰ för att förlösa dem och för att samla ihop dem med hjälp av Herrens Smorde.

55 Staven, som Herren skall giva åt Hefsi-bah, moder till Menahem ben Ammiel, är av mandelträ. Den finns dold i Rackat, en stad i Naf-tali. Det är den stav som Herren gav åt Adam och åt Moses och åt Aron och åt Josua och åt konung David. Det är den stav som slog ut i blom, som blommade i tältet bredvid [arken].²¹ Elia ben Elasar gömde den i Rackat, staden i Naftali; det är Tiberias. Och där är en man gömd, vars namn är Nehemja ben Hushiel ben Efraim ben Josef."

Serubbabel svarade och sade till Metatron och till Mikael, Herrens furste: "Jag önskar att du skulle upplysa mig om när Herrens Smorde kommer, och om vad som kommer att hända efter allt detta."

Han sade till mig: "Herrens Smorde — det är Nehemja ben Hushiel — skall komma fem år efter Hefsi-bah. Han skall samla ihop hela Israel som en enda man. Och de skall vara i Jerusalem under fyrtio år. Israels barn skall [då] frambära offer, och det skall behaga Herren. Han skall se till att Israel[s barn] kommer till sina familjer. Då fem år gått under Nehemja och för återsamlandet av de heliga skall Shirvi, Persiens konung, tåga upp mot Nehemja ben Hushiel och mot Israel. Det skall uppstå en stor nöd i Israel. Då skall Hefsi-bah, profeten Natans hustru och modern till Menahem ben Ammiel, draga ut med staven, som Herren, Israels Gud, skall giva åt henne. Herren skall sända en [blindhetens] ande²² bland dem, och de skall döda varandra, och där skall den onde [mannen] dö."

65 Då jag hörde detta föll jag ner för mitt ansikte och sade: "Herre, säg mig vad det innebär, som profeten Jesaja sade: 'kalvar går där

i bet, och lägrar sig där, och biter av de kvistar som finns där.'²³" Han sade till mig: "Kalven, det är Nineve, blodsstaden; det är det stora Rom."

Där fortsatte jag att fråga om det heliga förbundets furste.²⁴ Och han slöt sig tätt intill mig. Och de förde²⁵ mig till det hus där smådarna utgjuter sina smädelser,²⁶ och de visade²⁵ mig där på en sten av marmor som liknade en jungfru. Hennes uttryck och utseende var tilltalande och mycket vackert att se på. Han svarade och sade till mig: "Denna sten är Belials [hustru].²⁷ Och Satan skall komma och ligga med den, och ett gossebarn skall komma ut ur den; dess namn är Armilos. Han skall förgöra ett folk (På det hebreiska språket [innebär hans namn]: Han skall härska över alla). Hans herravälde sträcker sig från den ena ändan av jorden till den andra. Tio tecken skall inträffa genom honom, och han är en sådan som dyrkar en främmande gud. Han kommer att tala till mankön, och det finns ingen som kommer att [kunna] bestå inför honom. Var och en som inte tror på honom skall han låta döda med svärd. Många av dem kommer han att låta döda. Han kommer att draga upp mot den Högstes heliga män,²⁸ och där kommer att vara tio konungar tillsammans med honom, med en stor och kraftig här. Han kommer att inlåta sig i krig med de heliga och besegra dem. Han kommer att döda Messias ben Josef, det är Nehemja ben Hushiel, och sexton rättfärdiga skall han avrätta tillsammans med honom. Israel skall fördrivas i öknen i tre grupper. Men Hefsi-bah, moder till Menahem Ammiel står vid den östra porten, och dit kan ingen ond komma, för att uppfylla vad som står skrivet: 'Men återstoden därav skall icke bliva utrotad ur staden'²⁹ Detta krig skall inträffa i månaden Ab. Och en nöd skall komma över Israel vars like inte har funnits i Israel. Man skall fly till 80

torn, till bergen och till grottor, men man skall inte lyckas fly ifrån honom. Alla hednafolken skall ledas vilse efter honom, utom Israel, som inte kommer att tro på honom. Och hela Israel kommer att hålla dödsklagan över Nehemja ben Hushiel under fyrtioen dagar; hans lik kommer att ligga utsträckt framför Jerusalems portar, skymfad,³⁰ och varken de vilda djuren, fåglar eller boskapsdjur skall komma vid honom. Då skall Israels barn anropa Herren i sin stora nöd och i sitt stora trångmål. Och

Herren kommer att svara dem."

85 Då jag hörde detta i Herrens profetia till mig, oroade det mig mycket. Jag stod upp och gick till kanalen och ropade där inför Herren, Israels Gud, allt köttets Gud. Han sände sin ängel till mig, medan jag ännu bad, utan att jag hade avbrutit. (Herren sände sin ängel till mig.)³¹ Jag såg och visste att det var samma ängel som hade meddelat mig alla de tidigare orden. Jag knäföll och kastade mig till marken inför honom. Han vidrörde mig åter, såsom vid den första gången, och sade till mig: "Vad är det med dig, Serubbabel?" Och jag sade till honom: "Min herre, mina plågor kommer från magen." Metatron svarade och sade till mig: "Fråga mig, så skall jag säga dig, innan jag går bort från dig." Och jag fortsatte att fråga honom, och sade till honom: "Min herre Metatron, när kommer Israels ljus?"

90 och sade till mig: "Så sant Herren lever! Han som har sänt mig och satt mig över Israel, jag skall sannerligen berättä för dig Herrens verk, ty den Helige Guden sade till mig: 'Gå till Serubbabel, min tjänare, och om det han frågar dig skall du berättä för honom.'" Och Mikael, det är Metatron, sade till mig: "Kom hit nära, och lägg noga märke till allt vad jag säger dig, ty det är ett fast ord, det som jag säger dig genom den levande Herrens ord."

Han sade till mig: "Menahem ben Ammiel skall komma plötsligt den första månaden, det är månaden Nisan, den fjortonde dagen i månaden. Han skall ställa sig i Arbedalen, som tillhör prästen Jehoshua ben Jehosadak. Då skall alla Israels lärde, som är kvar, draga ut till honom. Det är nämligen få som blivit kvar efter de blodsdåd och plundringar som utförts av Gog och Armilos och av de [plundrare]³² som plundrat dem. Menahem ben Ammiel kommer att säga till de äldste och de vise: 'Jag är Herrens Smorde, som Herren har sänt för att giva er ett gott budskap och för att frälsa er ur denna nöd.' Då skall de äldste titta på honom och förakta honom. Ty de kommer att se honom som en ömkansvärd man, [klädd] i trasiga kläder. Och de kommer att förakta honom liksom du föraktade honom. Då kommer hans vrede att upptändas. Han skall ikläda sig hämnndens dräkt och svepa sig i nitälskans mantel, och gå till Jerusalems portar. Och Hefsi-bah, modern till den Smorde, skall komma och överlämna åt honom staven, med vilken tecknen utfördes. Alla Israels äld-

100

100
 105
 110
 115
 120
 125
 130
 135
 140
 145
 150
 155
 160
 165
 170
 175
 180
 185
 190
 195
 200
 205
 210
 215
 220
 225
 230
 235
 240
 245
 250
 255
 260
 265
 270
 275
 280
 285
 290
 295
 300
 305
 310
 315
 320
 325
 330
 335
 340
 345
 350
 355
 360
 365
 370
 375
 380
 385
 390
 395
 400
 405
 410
 415
 420
 425
 430
 435
 440
 445
 450
 455
 460
 465
 470
 475
 480
 485
 490
 495
 500
 505
 510
 515
 520
 525
 530
 535
 540
 545
 550
 555
 560
 565
 570
 575
 580
 585
 590
 595
 600
 605
 610
 615
 620
 625
 630
 635
 640
 645
 650
 655
 660
 665
 670
 675
 680
 685
 690
 695
 700
 705
 710
 715
 720
 725
 730
 735
 740
 745
 750
 755
 760
 765
 770
 775
 780
 785
 790
 795
 800
 805
 810
 815
 820
 825
 830
 835
 840
 845
 850
 855
 860
 865
 870
 875
 880
 885
 890
 895
 900
 905
 910
 915
 920
 925
 930
 935
 940
 945
 950
 955
 960
 965
 970
 975
 980
 985
 990
 995

klj den egyptiska och tyriske konungarna som hade varit i Jerusalem. Han sade till mig: "Min herre Metatron, när kommer Israels ljus?" Han svarade och sade till mig: "Så sant Herren lever! Han som har sänt mig och satt mig över Israel, jag skall sannerligen berättä för dig Herrens verk, ty den Helige Guden sade till mig: 'Gå till Serubbabel, min tjänare, och om det han frågar dig skall du berättä för honom.'" Och Mikael, det är Metatron, sade till mig: "Kom hit nära, och lägg noga märke till allt vad jag säger dig, ty det är ett fast ord, det som jag säger dig genom den levande Herrens ord."

ste skall också gå, och Israels barn skall se, att Nehemja lever. Han skall nämligen stå upprätt på sina ben. Strax skall de då tro på honom, på den Smorde."

Metatron, ledaren för Herrens härskara, besvar mig sålunda: "Detta ord är i sanning fast, ty en fredlig överenskommelse skall råda mellan dem, i enlighet med Jesajas profetia: 'Efraim skall ej hysa avund mot Juda, och Juda icke ovänskap mot Efraim'³³ På den tjuguförsta dagen i den första månaden, då niohundranittio år fullbordats efter Jerusalems förstöring, skall Herrens frälsning för Israel inträffa. Då skall Menahem ben Ammiel, Ne-

hemja ben Hushiel och profeten Elia komma, och de skall ställa sig vid det stora havet, och ropa en Herrens profetia. Då skall ut ur havet komma alla kroppar som hör till de avlidna i Israel, vilka kastat sig i havet undan sina fiender. Ja, havet skall höja sig och sprida dem, och skölja dem levande iland i Jehosafats dal vid Nahal Shittim, ty där skall domen över folken äga rum. I den andra månaden, i Ijar, skall Korachs församling komma upp i Jerikos slätt vid Nahal Shittim. Och de skall komma till Moses, och han skall samla korachiter-nas skara. På den adertonde dagen i månaden kommer bergen och djupen att vackla, och jorden och allt vad som finns därpå och havet och allt vad som finns däri skall sjunka ner. På den första dagen i den tredje månaden skall de som dött i öknen leva [på nytt], och de skall komma med sina hus till Nahal Shittim. På den adertonde dagen i månaden Siwan skall det inträffa en stor jordbävning i Israels land. 115 I Tammuz, i den fjärde månaden, skall Herren, Israels Gud, stiga ned på Oljeberget. Och Oljeberget kommer att klyvas mitt itu av hans 'rytande'³⁴ Han skall stöta i den stora shofar. Alla främmande gudar och hus med avgudabilder skall störta ner på marken; alla murar och terrasser skall rasa ner på marken. Herren skall slå alla deras hästar, och han skall föra krig med dessa folk; såsom en stridsman skall han uppegga sin vrede.³⁵ Sedan skall Herrens Smorde, det är Menahem ben Ammiel, komma. Han skall blåsa mot Armilos' vrede och döda honom. Herren skall låta den ene döda den andre, så att de faller döda ner där. Man kommer att draga ut med de heliga och se Herrens frälsning. Hela Israel skall skåda honom öga mot öga, såsom en stridsman. Och frälsningens hjälm skall han hava på sitt huvud och han skall vara klädd i brynja,³⁶ och han skall strida i kriget mot Gog och Magog och mot Armilos' här. Alla skall stupa i Arbedalen. Hela Israel skall draga ut och gå fram och tillbaka och söka efter sitt byte. Så skall de hopa förakt över dem som föraktat dem, under sju månader. Av dessa skall spillror rädda sig och de skall alla samlas i Sela Ha-elef³⁷ — femhundra man, och hundratusen klädda i brynja. Och femhundra män från Israel och Nehemja, och Elia, och du Serubbabel i spetsen för dem, skall döda dem allihop. Där skall 125 en enda man förfölja tusen. Detta kommer att inträffa under det tredje kriget. Tre krig skall föras i Israels land. Ett skall Hefsi-bah föra

med Shirvi, Persiens konung. Ett annat skall Herren, Israels Gud, och Menahem ben Ammiel föra med Armilos och de tio konungar som är med dem³⁸ och Gog och Magog. Det tredje kriget äger rum i Sela Ha-elef, och skall föras av Nehemja ben Hushiel och Serubbabel; det tredje kriget äger rum i månaden Ab. Efter allt detta skall Menahem ben Ammiel och Nehemja ben Hushiel och hela Israel med honom komma, och alla de döda skall leva. Och profeten Elia skall vara med dem. De skall draga upp till Jerusalem. Och i månaden Ab, 130 vid vilken man hade hållit dödsklagan över Nehemja, och vid vilken Jerusalem förstörts, skall en stor glädje komma över Israel. Man skall offra till Herren, och Herren skall finna behag i dem. Israels offer skall behaga Herren, liksom i början och som i forna tider.³⁹ Och Herren kommer att inandas doften av hans folks, Israels, välukt, och Herren skall fröjdas storligen. Herren skall låta huset som byggts i höjden sjunka ned till jorden. En eldpelare och ett moln av rökelse skall stiga upp till himmelen. Den Smorde och hela Israel efter honom skall draga ut till fots till Jerusalems portar. Och Gud, den Helige, skall stå på Oljeberget. Och fruktan för honom och hans härlighet [skall sträcka sig] till himmelen och himlarnas himmel, och till hela jorden och dess undre regioner, till alla murar och byggnader och till deras fästen. Det skall inte finnas någon själ, ty Herren skall ha uppenbarat sig för alla⁴⁰ på Oljeberget; Oljeberget skall rämma under honom. De i exil från Jerusalem skall stiga upp på Oljeberget och de skall få se Sion och Jerusalem och de skall säga: 'Vem har fött dessa åt oss och varifrån kommer dessa?'⁴¹ Nehemja och Serubbabel skall draga upp till Jerusalem och säga till henne: 'Se, här är barnen som du fött och som drog bort ifrån dig; fröjdas storligen dotter Sion.'

Jag började ånyo fråga av Metatron, ledaren 140 för Herrens Herrens härskara: "Visa mig Jerusalem, dess längd och dess bredd och dess byggnad!" Och han visade mig Jerusalems murar. Omkring staden finns en eldmur, ända från den stora öknen till det sista havet, till floden Prat.⁴² Och han skall visa mig⁴³ templet och huset. Templet skall vara byggt på toppen av de fem berg, som Herren [valt]⁴⁴ för att placera sin helgedom på: Libanon, Moria berg, Tabor, Karmel och Hermon.

Och Mikael tog till orda och sade till mig: "Då niohundra nittio år fullbordats efter Jeru-

145 salems förstöring har jag bestämt frälsning för Israel."

השליכו את עצמם בים מפני אויביהם ועל גם הם יופיעו וישלכום הים בעמק הירושפה על נחל שטים כי שם יהיה משפט על הגוים. ובהדוש השני באיור העלה עדה קורה בערבות יריחו על נחל של שיטים ויבואו אלל משה ואהרן דגל הקדחים ובשמנתו עשר בו ירעשו הרים וגבעות ותתמוטטה הארץ וכל אשר עליה וים וכל אשר בה.

Han fortsatte att förklara för mig saken och synen, efter det han hade sagt mig i början: "Vill ni fråga mera, så fråga, kom tillbaka igen." 45 Den femte [dagen] i veckan skall Nehemja ben Hushiel komma, och han skall samlas hela Israel. Den sjätte [dagen] i veckan skall Hefsi-bah komma 46 — profeten Natans hustru, född i Hebron — och hon skall döda två konungar: Nof och Esrogan. Under samma år skall roten från Jesse stam — Menahem ben Ammiel — blomstra; och tio konungar bland folken skall stå upp. Under en vecka och en halv vecka skall de inte lyckas regera ett helt

יום אחד להדוש השלישי יהיו מתי דבבר ויבואו בבתיהם אלל נחל השיטים ובשמנתו עשר להדוש סיון יהיה רעש גדול בארץ ישראל.

150 år i taget. Dessa tio konungar skall stå över folken i sju år. Och dessa är namnen på deras städer i deras länder: Den första konungen är Selkos; och namnet på [hans stad] är Sefarad, vilket är Aspamia, ett land vid havet. Den andra konungen är Hartomos, och namnet på hans stad är Gitania. Den tredje konungen är Plios, och namnet på hans stad är Flavis. Den fjärde konungen är Galvas, och namnet på hans stad är Galia. Den femte konungen är Ramosdes, och namnet på hans stad är Moditika. Den sjätte konungen är Moklanus, och namnet på hans stad är Italia. Den sjunde konungen är Oktinus, och namnet på hans stad är Dormes.

115 הבטנו בהדוש הרביעי ירד יי אלהי ישראל בנה הויחיים הנה הויחיים יבקע מערתו והקע בכופר גדול וכל אלוה נכר ובית מסכית פילו לארץ וכל הומה וסדרתו פילו לארץ. ויהי יי את כל סוסייה ויפת בגוים ההם כאיש מלחמה יעיר קנאה ויבא משה יי הוא מנחה בן עזאל ויפת מלחמה ויבא אלה וימתינו ויהי את הרב איש בצואר רעוה וטעה פלפו מפרים ממוס. ויצאו עם קדושים ויראו יצועת יי עין בנין יראו אותו כל ישראל כאיש מלחמה וכובע וטועה בראשו וילבוש שריון וילהם במלח[ת] גוג מגוג ובחיל ארמילוס ויפלו כולם מתים בבקעת ארבלא ויצאו כל ישראל וטעטו את שולליהם וברזו את בניויהם כבעה חדשים ומהם ומהם וימלכו כבראשונה וכימיו הקדמונים ורה יי את ריה נחמה עמי ישראל ויפתה יי מאד ויודר יי את הבית הנבויה למעלה לארץ ועמד אש וענן הקטורת יעלה לשימם ויצאו מסכית וכל ישראל אחריו ובלמהם ושימרי השמים האל הקדוש ועמד בחדר הביתים ואימתו ויבדורו על השמים ויפי השמים וכל הארץ וההתחורוה וכל הומות ויבנינים על יסודותיהם ולא נמצא כל נשמה כי נבלה יי אלהים נגד הכל בנה הויחיים הנה הויחיים יבקע תהויה. ונלוות ירושלים ועלי להר הויחיים. והראינים ציון וירושלים והתאמרם כי ירד לנו את אלה ואיפתו הו אלה ועלנו נמתינו הוובבל לירושלים ויאמרו לה

120 יי עין בנין יראו אותו כל ישראל כאיש מלחמה וכובע וטועה בראשו וילבוש שריון וילהם במלח[ת] גוג מגוג ובחיל ארמילוס ויפלו כולם מתים בבקעת ארבלא ויצאו כל ישראל וטעטו את שולליהם וברזו את בניויהם כבעה חדשים ומהם ומהם וימלכו כבראשונה וכימיו הקדמונים ורה יי את ריה נחמה עמי ישראל ויפתה יי מאד ויודר יי את הבית הנבויה למעלה לארץ ועמד אש וענן הקטורת יעלה לשימם ויצאו מסכית וכל ישראל אחריו ובלמהם ושימרי השמים האל הקדוש ועמד בחדר הביתים ואימתו ויבדורו על השמים ויפי השמים וכל הארץ וההתחורוה וכל הומות ויבנינים על יסודותיהם ולא נמצא כל נשמה כי נבלה יי אלהים נגד הכל בנה הויחיים הנה הויחיים יבקע תהויה. ונלוות ירושלים ועלי להר הויחיים. והראינים ציון וירושלים והתאמרם כי ירד לנו את אלה ואיפתו הו אלה ועלנו נמתינו הוובבל לירושלים ויאמרו לה

125 הנה בניך אשר ילדה ואשר נלו כמר גילי מאד בן ציון.

155 Den åttonde konungen är Aplostos från Aram Naharaim. Den nionde konungen är Shirvi, Persiens konung. Den tionde konungen är Armilos, son till Satan, den som utgår ur en stenstaty. Han kommer att härska över alla. Han skall komma och börja kriget vid Arbedalen, tillsammans med Kedars konungar och Kedems söner. Konungadömet skall vara deras. Han skall draga upp med sin härl och erövra hela världen. Därifrån, från Ribla 47 — det är Antiokia — skall han börja plantera hednafolkens alla asheror och dyrka baalerna, de som Herren hatar, över hela jorden. På den tiden skall varken människa eller djur få någon lön. 48 Han skall bygga fyra altaren, och han skall väcka Herrens vrede genom sina onda gärningar. En stor och svår hungersnöd skall komma över hela jorden under fyrtio dagar. Deras bröd skall vara saltad shiah, och man skall plocka rotem för att hålla sig vid liv. Men på den tiden skall en källa flöda fram ur Herrens hus och bevattna Nahal Shittim. 49 Och denne Armilos skall flytta sin moder, från vilken han blivit född, från det hus där små-

130 יהיה ימחה גדולה לישראל ויקריבו קרבן ליי וירצה יי להם ויעברו ליי מנחת ישראל כבראשונה וכימיו הקדמונים ורה יי את ריה נחמה עמי ישראל ויפתה יי מאד ויודר יי את הבית הנבויה למעלה לארץ ועמד אש וענן הקטורת יעלה לשימם ויצאו מסכית וכל ישראל אחריו ובלמהם ושימרי השמים האל הקדוש ועמד בחדר הביתים ואימתו ויבדורו על השמים ויפי השמים וכל הארץ וההתחורוה וכל הומות ויבנינים על יסודותיהם ולא נמצא כל נשמה כי נבלה יי אלהים נגד הכל בנה הויחיים הנה הויחיים יבקע תהויה. ונלוות ירושלים ועלי להר הויחיים. והראינים ציון וירושלים והתאמרם כי ירד לנו את אלה ואיפתו הו אלה ועלנו נמתינו הוובבל לירושלים ויאמרו לה

135 הנה בניך אשר ילדה ואשר נלו כמר גילי מאד בן ציון.

140 ועוד והחלתי לשאל למטרתן שר צבא יי אדוני הראוני ירושלים כמה ארבה וכמה רחבה ובונינה. והראינה הומות ירושלים כביר לה והומות על אש מן המדבר הגדול עד הים האחרון עד נהר פרת. ויראיני ההיכל והבית וההיכל בנו על השמם ראשי הרים אשר בהר יי לשאת משקדן לבנון והר המוריה והמבור וכרבל והחרון ויען מיטאל וזכר אלי לפלאות להומות ירושלים חשע סאת והשעם שנה פקת השעות לישראל ועוד פירש לי הדבר ההונן אחרי אשר אר ליי בהחילה אם תבניו בעיו שובו אחרי. בחמישת השבועים המבית המבית בן חיראל ויקבץ את כל ישראל.

145 ובשית השבוע (בתיא) הפצי בה אמת נתן הנביא הגדולה במבורן ותהרוג שני מלכים נוף ואסרונו. ובשנה התיא יעלי וישלם נמתינו הוובבל לירושלים ויאמרו לה

150 מלכים יקובו על האומות בשבע שנים. ואלה שנותם לעריהם ב[ע]קומות המלך הראינס סילקוס ושם [עירון] ספרד הוא אסמאי מדנית ירה. המלך העיני הרטומוס ושם עירו גיטאי. המלך העיליסי פליאוס ושם עירו פליאוס. המלך הרביעי גלאוס ושם עירו גליא. המלך החמישי רמושיד ושם עירו רמושיד. המלך השישי מוקלנס ושם עירו אוטילא. המלך השביעי אנטוניוס ושם עירו דורמיס והמלך השמיני אפלוסיטוס מארם נהריס. המלך התשיעי שריון מלך פרס. המלך העשירי ארמילוס

155 והראינס סילקוס ושם [עירון] ספרד הוא אסמאי מדנית ירה. המלך העיני הרטומוס ושם עירו גיטאי. המלך העיליסי פליאוס ושם עירו פליאוס. המלך הרביעי גלאוס ושם עירו גליא. המלך החמישי רמושיד ושם עירו רמושיד. המלך השישי מוקלנס ושם עירו אוטילא. המלך השביעי אנטוניוס ושם עירו דורמיס והמלך השמיני אפלוסיטוס מארם נהריס. המלך התשיעי שריון מלך פרס. המלך העשירי ארמילוס

160 יהיה על בני כל הארץ ארביעים יום להמם מן שית מלות עלי שיה ורוחם קוספסי למקחיהם ובר ביום מעיין מבות יי יצא והשקה את נחל השיטים. והוא ארמילוס אמו אשר נולד ממנה ונטל אותה כבית החורף של לצים וכל המקומות וכל הגוים ויבוא ויעברו אותה האבן ויקטירו לה ויטירו לה נסכים ואין אדם יכול להביט פניה מפני ויהי וכל מי שלא ישתחה לה ימות בצער בעלי חיים והוה היסמן של ארמילוס שיר ראשו כוחם צבת וירוק גם עפמי רגליו ורוחם פניו זורח. ועינו עמוקות. ושעם קודקודי ועלה ומלך באימים מדנית. ושמן אבי בליעה וכל רואיו ייעו משע. ועל מנחם מנחל השיטים ויפת באפי ויפיתנה כמה שכת' ונרחה שמתו ימית רשע.

165 והיתה לישראל המלוכה ויקבלון מלכותא קדישי עליונים. אלה הדברים אשר דבר מטרתון להוביל בן שאלתיאל פת[ו]ת והודה בתוך הגולה כברי מלכות פרס. ויכתבם זכריה בן ענן ואליהו בגלות פרס.

darna utgjuter sina smådelser. Från alla orter och från alla folk skall man komma och dyrka denna sten. Man skall bränna rökelse för den och offra dryckesoffer. Ingen skall kunna se på den, på grund av hennes stora skönhet. Var och en som inte kommer att tillbedja henne skall dö av djuriska smärtor. Detta är Armilos' utseende: Hans huvudhår är guldguld. Han är grön ända ner till fotsulorna. Bredden på hans

ansikte är ett spann; hans ögon är djupa och han har två huvudskallar. Han skall draga upp och regera över riket Emes. Och Satan, Belials fader, och alla som ser honom darrar för honom. Men Menahem ben Ammiel skall draga upp till Shittim och blåsa på hans vrede och döda honom, som det står skrivet: 'Med sina läppars anda skall han döda de ogudaktiga.'⁵⁰ Och kungadömet skall tillfalla Israel: 'och den Högstes heliga skall undfå riket.'⁵¹

170 Dessa är de ord som Metatron sade åt Serubbabel, Shealtiels son, satrap över Juda, under exilen, under det persiska konungadömet. Sakarja ben Anan och Elia skrev upp dem under den fullständiga exilen.

Noter till texten

- 1 Jfr Hes 1,1.
- 2 Ordet *bēbrb* översätts troligen med "i Kebar"; jfr Hes 1,3; 10,20; 43,3. Detta implicerar att Serubbabel tänks befinna sig i Babel.
- 3 Från 18-bönen.
- 4 Enligt JELLINEKs text, så även LÉVI i sin övers. För LÉVIs text se rad 6.
- 5 Jfr Ex 33,11.
- 6 Jfr Hes 8,3.
- 7 Jfr Hes 22,2; 24,6,9; Nah 3,1.
- 8 LÉVI föreslår emendationen *naechelah* mitt hjärta var *sjukt* — enligt mitt förmenande alltför lättvindigt.
- 9 Jfr Jes 53,3.
- 10 Jfr Jes 40,4.
- 11 *yshyb* i texten.
- 12 Det ser ut som om något fattades här.
- 13 Ordagrant: "frälsningens slut".
- 14 Texten är troligen defekt här.
- 15 Enl en annan läsart. LÉVIs text: *wbytw*.
- 16 Jfr Jos 5,13.
- 17 Parentesen finns inte i någon annan text. LÉVI har troligen rätt, då han anser att detta är ett förklarande tillägg av kopisten.
- 18 Ordlek med namnet *Nof* — *hnyp* = lyfta sin hand mot.
- 19 Dan 11,34.
- 20 Dan 12,7.
- 21 'rwn istället för 'hrn = Aron.
- 22 Jfr rad 65. Jag har inte lyckats identifiera det sista ordet på raden. LÉVIs övers 'aveuglement' går tillbaka på ett ord som betyder "de blinda". Det är också det ordet jag översätter.
- 23 Jes 27,10.
- 24 Jfr Dan 11,22.
- 25 Verben står i pluralis. Antingen är det ett rent misstag, eller också avspeglas osäkerheten rörande antalet beledsagare även här.
- 26 Jfr rad 69. Jag accepterar LÉVIs emendation.
- 27 Textens *ish* är en uppenbar felskrivning för *isha*.

- 28 Jfr rad 74 f.
- 29 Sak 14,2.
- 30 I texten: *mdwkdkt*; skall trol. vara *mdwkdkt* = *krossad*.
- 31 Orden inom parentes, eller också föregående mening, är en dublett.
- 32 Jag läser, liksom LÉVI ha-shoshim inställer för textens *hswsym* (hästar).
- 33 Jes 11,13.
- 34 Jfr Sak 14,4.
- 35 Jfr Jes 42,13.
- 36 Jfr Jes 59,17.
- 37 I Benjamin (jfr Jos 18,28).
- 38 Plur i texten!
- 39 Jfr Mal 3,4.
- 40 Eller 'mittemot templet', om vi kan läsa *ngd* *hykl* istället för *ngd* *hkl*.
- 41 Jes 49,21.
- 42 Jfr Deut 11,24.
- 43 Verbet *ra-ah* *hifil* i olika tempus i dessa två meningar.
- 44 I texten *bhr*; ett annat manuskript har *bchr*, och det passar bättre in här, jfr LÉVI.
- 45 Jes 21,12.
- 46 *tabi* i texten.
- 47 Om Ribla som Nebukadnessars stödpunkt jfr 2 Kon 25,6,20 f; Jer 39,5 f; 52,9,26 f.
- 48 Jfr Sak 8,10.
- 49 Jfr Joel 4,18.
- 50 Jes 11,4.
- 51 Dan 7,18.

2. Kommentarer

2.1. Inledning

En uppmärksam läsning av *Sefer Serubbabel* visar att texten är oredig. Det är inte klart om Mikael och Metatron är två skilda gestalter eller en enda. Dubletter förekommer. Ordningen mellan en del beskrivna händelser har med stor säkerhet omkastats. Flera meningar är minst sagt obskyra i sitt sammanhang. En litterär analys av texten synes därför vara nödvändig.

Jag vill först fästa uppmärksamheten vid att texten består av tre olika nivåer, eller också kan man använda bilden av en kärna som omslutes av ett skal, som i sin tur omslutes av ett skal.

1. Det yttersta skalet eller skiktet består enbart av några få satser i början och i slutet av texten, vilka i tredje person gör utsagor om verket i sin helhet.

Titeln markerar verket som en "profetia"

och en "dröm". Andra titlar kallar arbetet helt enkelt "Serubbabels bok".

Av den första satsen är det utan vidare klart att boken skall ses som en profetia av något slag (jfr t ex Jer 7,1; 11,1; 18,1; 21,1; 25,1; NEUMANN 1973, 172.201—210, särsk 203 f). Och i de två sista meningarna framgår det att en Sakarja ben Anan och Elia tecknade upp orden.

2. Det inre 'skiktet' eller 'skalet' är redan mera omfattande. Det kallar jag för *ramberättelsen*. Det utgör en berättelse i första person, där huvudpersonen — Serubbabel — berättar om sina egna upplevelser, vad han såg, hörde och gjorde.

3. Den innersta delen av verket — dess *kärna* — utgör en samling utsagor hållna i tredje person. Det är en berättelse eller en samling berättelser om händelser, som i relation till Serubbabels tid, alltså i relation till det andra skiktet, skall inträffa långt i framtiden, i de yttersta tiderna.

Jag går först över till en analys av ramberättelsen, för att därefter ägna mig åt kärnan. Det är evident att en undersökning i djupet skulle kräva en betydligt mer omfattande framställning än denna.

2.2. *Ramberättelsen*

2.2.1. Den inledande visionen. Ort och tid

I början av ramberättelsen försätts vi i Serubbabels tid, i det persiska kungadömet.

Enligt texten befinner sig Serubbabel i bön — i recitation av 18-bönen — då Herren låter honom se en vision. Serubbabel och den himmelska gestalten samtalar med varandra. Därefter står han upp från sin bön och beger sig hem.

Detta är den första scenen. Tidpunkten anges som den 24 dagen i den sjunde månaden, det är månaden Tishri. Synen skall alltså ha ägt rum strax efter lövhyddohögtiden, eftersom denna firades från och med den 15 Tishri fram till den 22 eller 23, beroende på om man befann sig i Palestina eller inte.

Var författaren tänkte sig att Serubbabel befann sig vet vi inte med säkerhet. Troligt är att han avser en ort i Babylonien, om man skall läsa orten Kebar i texten. Det är emeller-

tid inte omöjligt att författaren med den kronologiska uppgiften avsiktligt anspelar på Esra 3,4, enligt vilken Serubbabel skulle ha firat lövhyddohögtiden i Palestina vid ett nyuppfört altare strax efter ankomsten till Juda från Babel.

I och med den andra scenen, som börjar med den andra kronologiska uppgiften, sker Serubbabels resa och därigenom mötet med den sjuke Messias och med den beledsagande ängeln.

Det är lätt att se likheter mellan de inledande scenerna i *Sefer Serubbabel* och avsnitt i gammaltestamentlig profetisk och apokalyptisk litteratur, framför allt Hesekiel, Sakarja och Daniel.

För den inledande scenen i *Sefer Serubbabel* se Hes 1,1—3; 43,3, där även den angivna orten är gemensam. Liksom Hesekiel (Hes 8,3; 40,1) förflyttas Serubbabel till en främmande ort. I den främmande orten möter han en man, som säger åt honom att han har blivit förd dit för att bli visad något (jfr rad 20; Hes 40,3 f; Sak 2,5). I början ser det ut som om denne man, som mot slutet av samtalet förändrar utseende (jfr rad 27), skulle fungera som guide. Serubbabel frågar honom till och med "när skall Israels ljus komma?". De blir emellertid avbrutna av en ängel som uppmanar Serubbabel att fråga honom istället (jfr rad 30). Här förekommer så många anknytningspunkter till Hes 40,1 ff och Sak 2,5 ff att det knappast kan anses som en tillfällighet.

Jag påminner om att Serubbabels första fråga gällde templet utseende, och att Serubbabel gällde som den som hade lagt grunden till templet (jfr Esra 3; Hag 1,12—14; Sak 4,9).

Allt detta visar att början av *Sefer Serubbabel* avslöjar ett starkt intresse för *templet*. Det är egentligen först då Serubbabel frågar när Israels ljus skall komma, och då ängeln träder fram, som texten börjar visa intresse för det eskatologiska *händelseförloppet*. Och det är även då som ramberättelsen börjar tunna av, efter att ha helt dominerat i de inledande avsnitten. Den ges utrymme här och där, men förlorar i stort sett betydelse efter ängelns inträde på scenen. Därefter rapporteras sporadiskt i första person att Serubbabel sade något, fick till svar något etc.

Jag tror inte att man härav behöver dra slutsatsen, att det skulle ha funnits en 'Urschrift' vars enda intresse skulle ha varit templet, och som i ett senare skede skulle ha fått

SUMMARY: SEFER SERUBBABEL

The article has the following disposition:

0. General Introduction
1. The Text in Swedish Translation
2. Commentary
 - 2.1. Introduction
 - 2.2. The Frame
 - 2.2.1. The First Vision. Time and Place
 - 2.2.2. The Messiah
 - 2.2.3. The Angel
 - 2.2.4. Structure
 - 2.2.5. Some Questions of Form
 - 2.3. The Nucleus
 - 2.3.1. Hefsi-bah
 - 2.3.2. Messiah ben Joseph
 - 2.3.3. Armilos
3. Bibliography

I follow the now usual dating of the tractate to between 628 and 638. The importance of the tractate is stressed, with reference to the eschatological schema it describes and the personages it inaugurates into the schema, influencing almost all later Jewish writing on the subject. The text chosen as the object of

scrutiny is the one published by Lévi.

It is possible to discern three 'layers' in the text; the outermost being the title, the first and the last sentences, depicting the text as a prophetic vision. The inner layer constitutes the frame narrative, which describes the acts of Serubbabel, his meeting with the suffering Messiah and the *angelus interpretis*. The frame is, at least in its introductory section, probably dependent on Ez 1,1—3; 40,1 ff; 43,3; Sach 2,5 ff; Esra 3; Hag 1,12—14 and shows a remarkable interest in the temple. The reason for the uncertainty as to the number and identity of the angels is perhaps that the text is a major witness to the confluence of the Metatron- and Michael-traditions. The inner logic of the text shows that the account of the meeting with the suffering Messiah is superfluous. It presupposes an extra and pointless trip to Rome. The reason of its inclusion must therefore be sought somewhere else than in the 'story' itself.

The innermost layer — the nucleus — consists of the segments in which the angel(s) tell(s) about future events. I confine myself

betydande tillägg, eller förändrat karaktär i hög grad. Jag vill enbart understryka det elementära faktum att författaren till *Sefer Serubbabel* haft svårt att frigöra sig från sina förebilder, vilka var starkt intresserade av templet.

Genom att visa på de strukturella likheterna med de nämnda texterna i Hes och Sak vinner man även ökad förståelse för den annars så gåtfulla gestalten som Serubbabel träffar.

2.2.2. Messiasgestalten

Den person som Serubbabel säger sig möta efter luftfärden till Ninive/Rom var en ömkansvärd man (jfr början av rad 18). Vi ser att formuleringen är så gott som ordagrant övertagen från Jes 53,3. Denne man ger sig till känna som Messias, vilket förstummar Serubbabel och får honom att skyla sitt ansikte. Vi får därefter ytterligare upplysningar om honom. Han är fången i Rom ända till ändens tid. Han skall ha fötts under konung Davids tid, och blivit förd till Rom av en vind (liksom Serubbabel). Han var egentligen identisk

med Messias ben David (= MbD), den som skall leda Israel till en slutgiltig seger och bringa förlossning för Israel.

Det är alldeles tydligt att författaren här bearbetat ett tidigare motiv. Den i Rom dolda sjuka messiasgestalten, som är modellerad efter Jes 53, är bekant från andra traditionella rabbiniska texter; den oftast citerade är BSanh 98 a. Problemet är: Huru kommer det sig att denna gestalt överhuvudtaget dyker upp här? Vad har han för funktion? (jfr LÉVI i *L'Apocalypse de Zorobabel* 1912, 145 f).

Som vi såg tidigare så är det flera drag i redogörelsen för mötet mellan Serubbabel och denna messiasgestalt som tyder på inflytanden från Hes 40,3 f och Sak 2,5,8, där mötet mellan Hesekiel respektive Sakarja och en man i Jerusalems tempel beskrivs. Nu skildras emellertid en färd till Nineve/Rom, och inte till Jerusalem. Det är möjligt att de gammaltestamentliga förebilderna lett författaren till att associera till den ömkansvärde messiasgestalten i Rom, som ju vistades vid *porten* i Rom.

only to a presentation of Hefsi-bah, Messiah ben Joheph and Armilos, leaving out Messiah ben David, since he is so amply documented elsewhere.

Hefsi-bah — an important female figure in the eschatological schema — occurs only in this text. It has been supposed that there is a connection between the woman in Rev 12 and Hefsi-bah, or between the latter and contemporary mariology. I find it highly unlikely, since Mary in contemporary mariology is never so warlike and since she lacks many important attributes of Hefsi-bah.

Messiah ben Joseph, the warring and dying messiah, is mentioned in several rabbinic texts, the earliest of which are those found in BSucca 52 a—b. He is also called 'Messiah ben Ephraim' and 'The One Anointed for War'. The latter title is found in several tannaitic texts; in these cases, however, it refers to a priest with important functions in warfare. Messiah ben Joseph has been the subject of much scholarly interest, directed almost entirely to the question of the emergence of the belief in him. The genetic question is still unanswered. In my opinion there is a distinct possibility that the tannaitic texts which mention 'The One Anoin-

ted for War' can be used in this connection, since it seems to be probable that the war presupposed in these texts is the eschatological war. If this is the case, the hypotheses put forward by Aptowitz and Heinemann win broader support. According to them there was earlier a concept of a victorious War-Messiah, which underwent a transformation as a result of the traumatic experience of the Bar Kosbar rebellion (Heinemann).

Sefer Serubbabel is apparently the earliest text in which Armilos — the Jewish 'Antichrist' — appears. In the text much interest is devoted to his monstrous origin and appearance. Armilos subjugates all the peoples in the world and marches against the Jews, who have been brought to Israel and rebuilt the temple under the guidance of Messiah ben Joseph. Armilos defeats the Jews, slays the Messiah and inaugurates a time of persecution. After a time Messiah ben David appears and slays Armilos and brings about the resurrection. The roots of these beliefs go back to the 'Völkerkampf'-motif in the Old Testament which later was eschatologized. It is, though, clear that impulses from other sources have contributed to the description of Armilos.

2.2.3. Ängeln

Att Serubbabel möter en ängel i ramberättelsen är ingen överraskning. En *angelus interpres*, som tolkar de apokalyptiska visionerna eller auditionerna, är ett normalt fenomen i apokalyptisk litteratur.

I denna text förekommer en viss förvirring med avseende å antalet änglar. Dels får man intrycket att det är fråga om två olika änglar — Mikael och Metatron. Dels meddelas att Mikael egentligen är identisk med Metatron.

Nu vet vi att *Mikael* sedan länge hade förekommit både i bibliska och efterbibliska texter. Redan i den tidigaste texten som ger individuella namn åt änglar — Daniels bok — förekommer Mikael (Dan 10,13.21; 12,1). I Daniels bok är det visserligen så, att Gabriel fungerar som tolk, medan Mikael är ledaren för de himmelska stridsstyrkorna, men i andra texter kan Mikael fungera även som ledsagare och tolk. Från början intar han en framträdande position i det himmelska hovet, och anses i själva verket stå högst i rang av alla änglar.

Endast Gabriels eminens kan närma sig hans (jfr BBer 4 b; ROTHKOFF 1971, 1489).

I jämförelse med Mikael var *Metatron* en nykomling. Denna ängels namn förekommer inte förrän sent i tannaitisk tid, och det påträffas främst i esoteriska sammanhang. Enligt SCHOLEM har två olika traditioner flutit samman i Metatron-figuren. Den ena associerar till ängeln Jahoel, som skall ha varit med redan i skapelsen, och som skattades högt i vissa esoteriska kretsar. Denna figur blev emellertid föremål för dubier efter det att de som satte honom högt började misstänkas för att brista i sin tro på monoteismen. Den andra traditionen associerar till Henok, som rycktes upp till himmelen och förvandlades till en ängel. Det är i den först nämnda traditionen som Metatron övertog en del av Mikael's uppgifter, och det är under inflytande av denna som en småningom skeende sammanblandning och sammansmältning av Mikael och Metatron ägde rum (jfr SCHOLEM 1974, 377—381).

I ljuset av SCHOLEM's och andras forskningar om ängeln Metatron och hans uppgifter

kan vi förstå att han även i *Sefer Serubbabel* kan ha förväxlat med Mikael. Ja, vår text är ett av de främsta vittnena i denna process (jfr DAN 1971, 1490).

I sak behöver Serubbabel inte flera än en ängel som informant och tolk. Nästan överallt är det också enbart en ängel han samtalar med. Man kan därför räkna med att det faktiskt är endast en ängel som hör till historien. Ibland beror sammanblandningen på förekomsten av *dubletter* i texten. Så är det i början av beskrivningen av sammanträffandet mellan Serubbabel och ängeln, där det förekommer två presentationer. I den första säger ängeln uttryckligen att han är Mikael. Beträffande den andra kan man sluta sig till att presentationen rör Metatron bland annat av kopistens tillägg efter utsagan *wysm shmw bqrby* 'och han har lagt sitt namn i mig'.

Ibland samtalar Serubbabel enbart med Mikael, ibland enbart med Metatron, ibland meddelar texten först den enes namn och tillägger att han i själva verket är identisk med den andre. På grund av vår begränsade kunskap om förekomsten av specifika Mikael- eller Metatronstraditioner, och i den interna utvecklingen och expansionen av *Sefer Serubbabels* text, är det omöjligt att i detta skede säga något bestämt om eventuella texttraditioners sammanmältning till en enda text, där vi alltså skulle kunna postulera parallella traditioner, eller om vi skall räkna med en 'Urtext' som utökats med tillägg.

Förändringar i ramberättelsen visar, att ängelns berättelse uppvisar tre huvudavsnitt. Det första börjar då ängeln börjar berätta om vad "som skall ske i tidernas ände". Slutet på detta avsnitt och början på följande markeras av en förändring av ort. "De [Han] förde mig till det hus där smädarna utgjuter sina smädelser och de [han] visade mig där på en sten av marmor som liknade en jungfru." Nu vidtar skildringen av Armilos, hans märkliga härkomst, hans väsen och hans verk. Skildringen mynnar ut i berättelsen om dödandet av MbJ.

Efter ängelns meddelande om MbJ's kommande död och folkets klagan över honom, synes situationen hopplös. Serubbabel går ut till en kanal och ropar till Herren, som svarar med att åter sända sin ängel. Det är först nu som ängeln börjar tala om Menahem ben Ammiels ankomst på scenen och dennes slutgiltiga seger. Med MbJ's död har dramat och tragiken nått sin kulmen. I och med ängelns för-

nyade ankomst signaleras en vändning till det bättre. Vi har således nått en vändpunkt i berättelsen. Författaren understryker detta genom att låta Serubbabel påpeka likheterna med den första uppenbarelsen. "Jag visste att det var samma ängel som hade meddelat mig de tidigare orden." ... "Han vidrörde mig åter, såsom vid den första gången..." Observera även början av ordväxlingen: "Fråga mig, så skall jag säga dig", (jfr rad 30, 88 f) "innan jag går bort från dig". Serubbabel frågar: "Min herre Metatron, när skall Israels ljus komma?" (jfr rad 89 f). Vi erinras om nästan exakt samma formuleringar då ängeln visade sig första gången.

Därefter händer ingenting i ramberättelsen förrän mot slutet, då ängeln visar det kommande till jorden sjunkna templet. Härigenom sluts cirkeln, och vi har återkommit till utgångssituationen. Den första fråga Serubbabel ställde gällde templets utseende. Först nu får han ett svar.

2.2.4. Struktur

En förnyad reflektion över *Sefer Serubbabels* disposition visar att avsnittet med Messias i Roms portar åter är störande.

Som jag visade ovan kan Serubbabels diskussion med ängeln indelas i tre avsnitt. Det är troligen mest ändamålsenligt att indela den i två huvudavsnitt, där det första har två underavsnitt, eftersom övergången från avsnitt 2 (eller 1,2) till 3 (eller 1,2) är tydligare markerad. Inom ramen för Serubbabels samtal med ängeln faller sig förflyttningen till skammens hus inför avsnitt 1,2 naturlig. Utvecklingen av händelseförloppet i kärnan har nått en punkt där redogörelsen för Armilos' historia passar väl in, och det ter sig naturligt att ängeln visar honom det ställe där Armilos har sin utgångspunkt. Detta är egentligen det enda stället i *Sefer Serubbabel* som kräver en *visit* i Rom. Om vi utmönstrar sammanträffandet med Messias i Rom, får vi också en betydligt naturligare disposition med följande scener:

- I. Den inledande visionen. Orten är Babel.
- II. Den andra visionen. Transport till Jerusalem. Sammanträffande med ängeln.
- II, 1 Första delen av ängelns berättelse.
- II, 2 Transport till Rom. Visandet av stenstatyn, berättelsen om Armilos.

III. Berättelsen vidtager på nytt. Menahem. Orten är möjligen Babel.

Den ovan konstruerade dispositionen håller sig enbart till de grova dragen. Det centrala i boken är Serubbabels diskussion med ängeln, och dennes redogörelse för de yttersta tiderna. Den inledande visionen och resten av ramberättelsen är nödvändiga för att ge texten en karaktär av *apokalyps*.

Sammanträffandet med Messias bryter emellertid mönstret. Därigenom postuleras en extra färd till Ninive/Rom, ett besök i 'skammens hus', som emellertid inte leder någon vart, ett sammanträffande med den i Rom dolde Messias, som heller inte leder någon vart. Det enda bestående som kommer ut från detta sammanträffande är understrykandet av det enkla faktum att Messias verkligen finns i Rom, att han skall vara dold där intill änden, och att han är identisk med den segerrike Messias. Det är möjligen detta som är avsikten med inklusionen av avsnittet om mötet med Messias. Avsnittet är under sådana betingelser inte väsentligt för *Sefer Serubbabels* interna händelseförlopp.

2.2.5. Några formfrågor

Författaren lyckas upprätthålla jag-stilen nästan konsekvent. Endast på ett ställe i det första samtalsavsnittet med ängeln övergår han i tredje person. Han försöker upprätthålla den bibliska berättarstilen med konsekutivtempora. Här är han emellertid långt ifrån konsekvent. På många ställen använder han waw+suffixkonjugation, där stilen skulle kräva waw+prefixkonjugation (jfr *tex* rad 17 f.27 — strax härefter kommer en ny serie: rad 28—30).

Trots att ramberättelsen inte är händelselös, så domineras den av verb som har med *ytt-randen* att göra. Därutöver förekommer rätt många som beskriver *känsloytringar* och *sinnestryck*. *Handlingsverb* förekommer sparsamt och visar att det yttre händelseförloppet i ramberättelsen inte intresserat författaren i högre grad.

Gränsen mellan dröm och 'verklighet' och mellan ramberättelsen och kärnan är ibland suddig. I början försätts vi i Serubbabels Palestina, men ganska snart finner vi Serubbabel i diskussion med Messias själv. Det sägs visserligen att denna gestalt föddes redan under

konung Davids tid, och att han blev förd till Rom och sitter fängslad där till ändens tid. Därigenom får läsaren en formell förklaring till huru det kommer sig att Serubbabel möter Messias. Trots detta rycks Serubbabel, och läsaren, genom mötet med en av huvudaktörerna i det eskatologiska dramat, själv in i detta drama. Vi vet även att Mikael/Metatron agerar i de skeenden de beskriver. Serubbabel blir förd till "skammens hus" och förevisad den stenstaty som finns där. Han blir upprörd över MbJ's öde, och går ut och ropar till Gud. Innebär detta att Serubbabels handlande i ramberättelsen påverkar de yttersta tingen? Slutligen är Serubbabel själv en av aktörerna i de eskatologiska krigen.

2.3. Kärnan

Det är uppenbart att det skett rätt omfattande omplaceringar av materialet i kärnan, dvs den del av *Sefer Serubbabel* som berättar om de tänkta framtida händelserna. Sålunda är det klart att materialet i det sista avsnittet i direkt anföring (jfr rad 145) utgör delar av den föregående berättelsen. EBEN-SHEMUEL har i sin samling av texter som rör den framtida frälsningen genomfört ett omfattande restaurationsarbete och omplacerat texterna så att de kommer i den ordning de skulle komma enligt hans uppfattning av den interna kronologin (jfr *Midreshe geullah* 1954, 56—88). Han har sannolikt för det mesta en riktig uppfattning av den interna kronologin. Men om det berättigar till de omfattande omplaceringar, utelämnanden och nyformuleringar han åstadkommit är mer än tvivelaktigt. Det skulle emellertid föra till en alltför rumskrävande detaljundersökning om jag här ginge in på dessa frågor. Jag lämnar dem därför helt utanför, och koncentrerar mig istället på några av huvudpersonerna i det eskatologiska dramat. Av utrymmesskäl har jag i denna undersökning lämnat MbD utanför, eftersom denna gestalt, relativt sett, är så mycket bättre dokumenterad både vad gäller texter och vad gäller sekundärlitteratur.

2.3.1. Hefsi-bah

Sefer Serubbabel är den enda av de apokalyptiska texterna i vilken en kvinnlig gestalt intager en framträdande roll.

Enligt texten är Hefsi-bah moder till den

ena (och den viktigare) av messiasgestalterna — Menahem ben Ammiel — och profeten Natans hustru. Hon emottager frälsningens stav, drager ut emot två konungar och besegrar dem. Det är oklart huruvida hon spelar en aktiv roll vid uppsamlandet av folket i exilen till Jerusalem. Då nästa krigiska hot gör sig gällande, från perserkonungen Shirvis sida, är det åter Hefsi-bah med frälsningens stav som slår fienden på flykten. Efter att MbJ blivit dödad och folket ånyo utspritt, skall Hefsi-bah trots detta bevara den östra porten. Slutligen skall hon överlämna frälsningens stav åt sin son Menahem ben Ammiel, som tillsammans med den återuppväckte MbJ skall strida mot och besegra Armilos. Därefter försvinner hon utan kommentarer från historien.

Vi står onekligen inför ett förbluffande och svårförklarade fenomen i och med Hefsi-bah.

Namnet Hefsi-bah förekommer två gånger i Gamla Testamentet — 2 Kon 21,1; Jes 62,4. I det förra stället står Hefsi-bah för den berömda konung Manasses moder, det är alltså även namnet på konung Hiskias hustru. Förmodligen är orden "Hiskias son" efter den ömkansvärde messiasgestaltens självpresentation ett förklarande och rationaliserande tillägg av en senare hand. LÉVI har satt orden inom parentes, och EBEN-SHEMUEL har utelämnat dem. I det andra stället är Hefsi-bah det nya namn som Herren skall giva åt Sion i kommande dagar — ett klart symboliskt namn: 'mitt välbehag är hos henne'. Det är frestande att se Hefsi-bah i *Sefer Serubbabel* som en personifikation av Sion. Men mot en sådan personifikation talar två omständigheter, dels att Jes 62,4 inte tolkas eskatologiskt i rabbinsk litteratur (men väl andra delar av Jes 62!), dels att det är svårt att se Hefsi-bah som det enda personifierade kollektivet i *Sefer Serubbabel*.

Den litterära bakgrunden till den kvinnliga messianska gestalten i *Sefer Serubbabel* är tillsvärdare höljdd i dunkel. Det har gjorts endast ett fåtal försök att upplysa den, och de har lyckats endast delvis. LÉVI var den förste som sammanknöt Hefsi-bah med kvinnan i Upp 12,1 ff, även om hans intention var att belysa den senares bakgrund med hjälp av Hefsi-bah, och inte tvärtom. Efter honom har DAN antagit, att man kan räkna med ett kristet inflytande över skriften i allmänhet och över Hefsi-bah-gestalten isynnerhet, vilken skulle vara påverkad av den omgivande mariologin

(jfr LÉVI 1922, 113—116.122—124; DAN 1974, 39).

Det är sant, att det förekommer vissa likheter mellan Hefsi-bah och kvinnan i Upp 12,1 ff: a) båda är kvinnliga apokalyptiska gestalter; b) kvinnan är moder till Messias; c) Messias-barnet blir borttryckt, och befinner sig dold och i beredskap. Men skillnaderna är så stora och uppenbara, att det svårigen kan vara fråga om ett och samma litterära motiv. Den främsta skillnaden består i att Hefsi-bah framställs som en krigisk gestalt, som drager ut i fältslag mot sitt folks fiender och besegrar dem. Likaså ser vi i *Sefer Serubbabel* att Hefsi-bah är sammankopplad med frälsningens stav ända mot slutet av traktaten, då det sägs att hon skall överlämna den åt sin son. Därefter nämns hon inte mer. Detta drag saknas helt i Upp 12,1 ff.

Även om man bortser från förbindelsen till kvinnan i Upp 12,1 ff och söker jämförelsepunkter mellan Hefsi-bah och Maria-gestalten i samtida mariologi i allmänhet (kvinnan i Upp 12,1 ff ansågs nämligen relativt allmänt syfta på Maria), särskilt i den orientaliska kristenheten, så söker man förgäves efter en Maria som skulle ha beskrivits inom ramen för en så renodlad eskatologisk apokalyps eller som skulle vara så krigiskt orienterad som Hefsi-bah. (Den mariologiska litteraturen är oöverskådlig, och jag behärskar den ingalunda. Jag har konsulterat följande arbeten: DELIUS 1963; FERNANDEZ 1977; GRELOT 1977; KASSING 1958; *Katholische Marienkunde* 1947. Inte heller eskatologiska eller apokalyptiska texter från denna period låter en förstå att Maria skulle intaga en funktion som är jämförbar med Hefsi-bahs; jfr *Neutestamentliche Apokryphen* 1959—64; *Die Verkündigung des Reiches Gottes* 1951.)

DAN har kommit med ett intressant påstående som går ut på, att Hefsi-bah's roll i *Sefer Serubbabel* är mera central än MbJ's, och att den senare egentligen inte fyller en organisk funktion, utan inkluderades i det eskatologiska schemat av aktning för traditionen (1974, 39). Det är svårt att säga något med bestämdhet om denna fråga, så länge som vi inte vet mera om bakgrunden till Hefsi-bah än nu. En noggrann genomläsning av *Sefer Serubbabel* har inte givit mig intrycket att MbJ spelar en biroll i den. Om författaren hade velat utelämna MbJ ur skildringen hade han haft full frihet att göra det. Så fast hade tradi-

tionen inte kopplat ihop MbJ med MbD att det hade varit svårt att tala om MbD utan MbJ. Tvärtom hör det till det ovanliga att finna texter med MbJ.

2.3.2. Messias ben Josef

Den från många andra judiska texter välbekanta gestalten MbJ eller Messias ben Efraim kallas flerstädes i denna text Nehemja ben Hushiel. Liksom Menahem ben Ammiel är Nehemja ben Hushiel en *tröstare*, i detta fall en tröstare som pressar mot ändens tid (jfr EBEN-SHEMUEL: *Midreshe geullah* 1954, 59; jfr även LEVI i *L'Apocalypse de Zorobabel* 1912, 150 f).

Enligt texten förvaras Nehemja dold i orten Racket i Naftali, som senare identifieras med Tiberias (jfr även BMoed Qatan 25; BSanhedrin 12). Orsaken till varför han vistas dold i Tiberias är dunkel. Uppgiften finns inte i någon annan text. I *Aggadat ha-Masbiab* sägs det emellertid att MbJ skall samla folket i det 'övre Galiléen' och föra det därifrån till Jerusalem. Det 'övre Galiléen' kan knappast syfta på Tiberias, eftersom denna stad ligger djupt nere vid stranden till Gennesarets sjö.

Om Nehemja ben Hushiel sägs det, att han skall komma fem år efter Hefsi-bah. Han skall samla ihop Israels barn efter exilen och föra dem till Jerusalem och fördela dem efter sina stammar. I Jerusalem skall offer åter framföras till Herren.

Men efter en tid kommer Armilos och besegrar Israels barn. Han dödar Nehemja och jagar resten av dem som inte tror på honom ut i ödemarken. Folket skall hålla dödsklagan efter Nehemja. Hans lik skall ligga utsträckt framför porten, oskadat. Då Menahem kommer skall han på ett mirakulöst sätt återuppstå och delta i striderna mot Armilos och hans anhang.

Flera av detaljerna i denna (ofullständiga) redogörelse är nya för *Sefer Serubbabel*, och flera övertager författaren från tidigare tradition. Det var *Sefer Serubbabei* som gav individualitet och personlighet åt MbJ och dess beskrivning har övertagits av åtskilliga andra framställningar om det eskatologiska skeendet inom judendomen, i vilka MbJ ofta har ännu flera uppgifter, övertagna av den ur litteraturen försvunna Hefsi-bah.

I jämförelse med vad vi vet om den kvinnliga messianska gestalten Hefsi-bah vet vi åt-

skilligt mer om den döende MbJ.

1. De tidigaste texterna som uttryckligen nämner MbJ eller Messias ben Efraim (namnen kan användas promiscue) stammar från tannaitisk tid. I den babylonska Talmud nämns MbJ endast tre gånger, märkligt nog infaller alla tre omnämnandena i en och samma *sugya*. Jag citerar dem in extenso:

a) Denna dödsklagan, vad handlar den om? Om [tolkningen av] den var rabbi Dosa och rabbinerna av olika mening. Den ene sade [att den handlade] om Messias ben Josef, som dödades, den andre sade [att den handlade] om den onda driften, som dödades. Den har rätt som säger [att den handlar] om Messias ben Josef, som dödades, ty det är skrivet [Sak 12,10:] "Och de kommer att se på den som de har genomborrat och klagat över honom som vid klagan över den ende."

b) Rabbinerna lärde:

Den Helige (må han vara välsignad) kommer att säga till Messias (må han uppenbara sig inom kort): "Min son, bed mig om det du önskar, så skall jag giva dig, ty det är sagt [Ps 2,7 f]: 'Jag vill förtälja om vad beslutet är. Herren sade till mig: 'Du är min son osv. Begär av mig, så skall jag giva dig hedningarna till arvedel.'" Men strax då han [MbD] ser att Messias ben Josef dödades, kommer han att säga inför honom [Gud]: "Världens härskare, jag begär inget annat av dig än liv. Det är nämligen sagt [Ps 21,5]: 'Han bad dig om liv, [och] du gav honom.'" (citerad enligt den kortare versionen i Münchendodex).

c) "Och H[erren] visade mig fyra smeder" [Sak 1,20]

Vilka är dessa smeder? Rabbi Hana bar Bizna sade i rabbi Shimon Hasidas namn: "Messias ben David, Messias ben Josef, Elia och Rättfärdighetens präst." Rabbi Sheshet gjorde en invändning: "Om dessa sålunda är de, [om vilka] det är skrivet: [Sak 1,19] 'Och han svarade mig: 'Dessa är de horn vilka förstrött Juda', skall [då] dessa återföra det [Juda]?" [frågade Sheshet]. [Rabbi Hana] svarade honom: "Gå ned till slutet av stycket [Sak 1,21]: 'Och dessa [smederna] har kommit för att sätta skräck i dem [hornen], för att bryta ner hornen hos hednafolken, vilka höjt sitt horn mot landet Israel för att förströ det' osv." [Då] sade rab Sheshet till honom: "Vad är jag i jämförelse med Hana i haggadan?"

Den mellersta texten är en *baraita* och den enda kända tannaitiska texten som uttryckligen nämner MbJ. Utöver dessa nämns han i targum Pseudo-Jonatan Ex 40,11; Sak 12,10

(text f₆ i SPERBERs edition); Höga Visan 4,5; 7,3; Ber R Par 75,6 (Gen 32,5); 99,2 (Gen 49,27); Bem R Par 14; Midrash Tehilim 60,3; 87,6; Pes R 15,14—16; Tanh (ed. Buber) Wayyiggash 3; och i åtskilliga apokalyptiska och eskatologiska traktater yngre än *Sefer Serubbabel*, och till stor del påverkade av den.

2. Vi har sett att MbJ inte är den enda titeln på den aktuella gestalten. Messias ben Efraim är ett vanligt alternativ. Speciell för *Sefer Serubbabel* och ett par dottertraktater är beteckningen Nehemja ben Hushiel. Utöver dessa förekommer titeln *Meshuach milchamah*, den *Krigssmorde*, som uttryckligen identifieras med Messias ben Josef/Efraim (jfr Ber R 99,2 (Gen 49,27); Bem R Par 14; Shir ha-shirim zuta' till 4,11).

Samma titel — den *Krigssmorde* — förekommer emellertid även flerstädes i tannaitiska texter och i Talmud, men syftar då alltid på den präst som skulle tala till folket inför ett krigståg (jfr Deut 20,2 ff; MSota VIII och dess gemara i Bavli och Jerushalmi; Tos Sota VII 17—24; Sifre Deb Piska 190—198; BJoma 72 b; 73 a; BNazir 47 b etc.). Det är oklart huru bruket av denna titel uppkommit. Den till kriget smorde prästen var underordnad översteprästen, men i många hänseenden jämbördig med honom. Diskussionerna om den krigssmordes rang visar i själva verket att han konfunderade rabbinerna (jfr BHorajot 12 b).

Trots att MbJ och den person som i Mishna och Talmud kallas den *Krigssmorde* har samma titel kan det inte vara fråga om samma person, enligt forskarna, eftersom den senare är präst och därför levit (jfr DALMAN 1888, 7; BILLERBECK 1924, 294, not 1; GINZBERG 1922, 345; APTOWITZER 1927, 109).

Det finns emellertid argument som visar att avståndet mellan den till krig smorde prästen och MbJ inte är oöverbryggbart.

a. Det elementära faktum att båda har samma titel; b. Det går att visa, att det krig, i vilket den till krig smorde prästen skall verka, i själva verket är den stora eskatologiska slutstriden, densamma i vilken MbJ deltar. Härigenom ökas antalet eskatologiska texter i tannaitisk litteratur i icke oväsentlig utsträckning; c. Det finns andra exempel på att stamtillhörigheten för en person inte är entydig. Profe-

ten Elias härkomst, till exempel, härleds ibland från Gad, ibland från Benjamin, ibland från Levi (jfr FRIEDMANN i *Seder Eliahu rabba* 1969, 2—6, med belägg).

3. Såsom det framgår redan av de tidigaste texterna är MbJ i hög grad ihopkopplad med krigföring. Det sägs vidare att han kommer att bli dödad. Detta senare drag, som gör att man inom judendomen finner en döende Messias, har i hög grad intresserat forskarna.

Tidigare var man benägen, särskilt på kristet håll, att i MbJ se en judisk avspiegling av Jesusgestalten. Det har emellertid blivit fullt klart att så inte kan vara fallet. Dels är Jesus på intet sätt så enlinigt krigiskt orienterad som MbJ, dels finns det inget spår av ställföreträdande lidande hos MbJ (jfr CASTELLI 1874, 226; 228 f; DALMAN 1888, 22; KLAUSNER 1955, 483; BILLERBECK 1924, 297). De avgörande inflytandena på uppkomsten av föreställningen om den döende messias-gestalten får alltså sökas på annat håll.

Ett stort antal forskare anser att händelserna kring Bar Kosbas uppgång och fall spelat en avgörande roll för uppkomsten av trosföreställningarna om den döende Messias.

KLAUSNER utgår från tanken att den ursprungligen enda messiasgestalten absorberat så många olika karaktärsdrag och uppgifter att en spjälkning uppstod. Den ena messiasgestalten blev en krigisk nationell befriare, som måste dö för att ingen konkurrens skulle uppstå med den andre — den universella, upphöjda, himmelska messiasgestalten av Davids hus. Enligt denna uppfattning är alltså uppdelningen i två gestalter inherent i själva messiasföreställningen så som den hade utformats under tiden omedelbart före och efter Kristi födelse. MbJ kan emellertid *inte* identifieras med Bar Kosba. Desillusionen efter det fellsagna upproret och Bar Kosbas död omöjliggjorde en sådan identifikation. Men händelserna under och strax efter kriget var inte utan inflytande. De gjorde tvärtom ett så djupt intryck, att de blev ett slags katalysator vid uppkomsten av MbJ-föreställningarna, så att de påskyndade uppspjälkningen av messiasgestalten och beredde väg för den vidare utvecklingen. Att den andra messiasgestalten tänktes härstamma från Josef eller Efraim berodde helt enkelt på att ingen annan stam än Efraim (Josef) kunde ställas bredvid Juda (David) (jfr KLAUSNER 1955, 400 f. 490—496).

KLAUSNERS uppfattning innehåller fundamentala svagheter och kan inte anses som hållbar. KLAUSNERS analys av texterna är torftig, och hans grundpostulat — en ursprungligen enhetlig messiasgestalt — var bräcklig redan då hans stora bok om messiasföreställningarna i Israel kom ut, eftersom man redan då hade fäst uppmärksamheten vid förekomsten av tron på flera messiasgestalter (jfr bl a GINZBERG 1922). Isynnerhet efter upptäckten av Qumran-skrifterna står det klart att utgångspunkten för en diskussion om uppkomsten av föreställningarna om Mbj måste vara en pluralitet av messianska gestalter (så HEINEMANN 1975, 4 f; för en avgörande vederläggning av HURWITZ' uppfattning (1958, 191—202), se *ibid.*

HEINEMANN utgår från att vi måste räkna med flera messiasgestalter ända från början. Problemet är därför för honom inte att förklara huru det kommer sig att det finns flera än en messiasgestalt, utan huru det kommer sig att det finns en Messias som dör på slagfältet, och när och under vilka omständigheter en sådan uppfattning uppkommit (jfr HEINEMANN 1975, 4 f).

Enligt HEINEMANN har vi att räkna med två uppfattningar om Mbj. Den ena känner enbart till den segrande Mbj. Den andra känner den på slagfältet stupande Mbj. Den första uppfattningen måste vara äldre än den andra. Orsaken till att det inträder en förändring är att man ville rädda Bar Kosbas och rabbi Akibas ära. Rabinerna skall envist ha fasthållit vid Bar Kosbas messianitet, trots hans död och trots att uppröret misslyckades. Motivet den segrande Krigsmessias stammar, enligt denna uppfattning, från tiden före Bar Kosba (jfr HEINEMANN 1975, 4—10).

HEINEMANNs argumentation är, såvitt jag kan se, den hittills bästa. Den utgår från en mångfald messiasgestalter, och den beaktar det slående faktum att flera av texterna inte tycks känna till att Mbj stupar; ja, det finns till och med sådana som förutsätter hans seger (targ Ps—Jon Ex 40,11)! Han tager emellertid för givet att alla som inte uttryckligen nämner Mbj's död skulle förutsätta hans seger, vilket inte behöver vara fallet. Vidare tager HEINEMANN för givet, att den segrande Krigsmessias är det äldre motivet. Han stöder sig på APTOWITZER, som emellertid inte ger övertygande belägg för sin i och för sig inte så osannolika uppfattning. Man kommer emel-

lertid inte ifrån att den *äldsta* texten, och den enda säkert tannaitiska texten, som nämner Mbj, förutsätter att han skall dödas (BSukka 52 a).

En annan svaghet i HEINEMANNs resonemang är, att han anser att föreställningen om den döende Messias är en skapelse som uppkommit för att rädda Bar Kosbas messianitet. Det låter väldigt bestickande. Men han konstruerar sin teori på bekostnad av att misstänkliggöra källorna. Han anser att de få källor vi har, vilka *alla* tager avstånd från Bar Kosbas messianitet, är så svaga, att de inte kan tjäna som bas för vår bedömning av situationen. Det är delvis riktigt. Men det går inte att förkasta de enda föreliggande källorna till förmån för en hypotetisk konstruktion, som inte ens har indirekt stöd från annat håll.

4. Den genetiska frågan är fortfarande obesvarad. Men det är möjligt att man kan komma ett steg närmare problemets lösning om man kunde påvisa, att det existerar ett antal texter som kan tjäna som bevismaterial, och som hittills inte använts i detta sammanhang. Enligt min mening finns det ett antal sådana texter. Jag avser mängden av tannaitiska texter som handlar om den till krig smorde prästen, vilka jag nämnde ovan i samband med behandlingen av Mbj's titel.

Dessa texter har en intressant traditions-historia och omfattande konnotationer. Förbindelsen mellan dem och Krigsrullen har redan påvisats av YADIN (jfr *Scroll* 1962, 65 ff. 198 ff). Deras *Sitz im der Literatur* är klar. Det krig som den till krig smorde prästen skall delta i är det stora eskatologiska kriget. När vi vidare i andra texter läser att Pinhas var den förste Krigssmorde (jfr BSota 42 b—43 a), och att det i detta sammanhang hänvisas till Num 25 blir det tydligt att den Krigssmorde spelar en mera aktiv roll i kriget, än de tannaitiska texterna i första hand ger vid handen, intresserade av rang- och renhetsföreskrifter som de är. Genom framhävandet av Pinhas etableras även en förbindelselinje till de texter för vilka Pinhas' nitälskan och det heliga kriget var betydelsefullt (jfr HENGEL 1961, 154—180. 277—292).

Allt detta betyder att vi kan visa på ett icke föraktligt antal texter, som med säkerhet är för-hadrianska (och därför tidigare än Bar Kosbas uppror), vilka beskriver ett krig i vilket den Krigssmorde spelar en väsentlig roll.

Därigenom blir APTOWITZERS och HEINEMANNs tes om existensen av en förhadriansk segrande Krigsmessias alltmera sannolik. Det innebär även att HEINEMANNs problemställning — huru förklara att den segrande Messias blir en döende Messias — fortfarande i högsta grad är relevant. Men han har inte lyckats påvisa ett positivt samband mellan Bar Kosbas öde och uppkomsten av MbJ-föreställningarna. Trots detta finns det knappast någon annan möjlighet idag än att postulera ett sådant samband, eftersom ingen annan händelse än Bar Kosbas död så väl passar in. Alla hittillsvarande försök att påvisa existensen av en döende Messias i judiska texter tidigare än Bar Kosba — utanför NT — har nämligen misslyckats (jfr diskussionen i ROWLEY 1965, 66 ff).

Enligt *Sefer Serubbabel* skall MbJ "samlar ihop hela Israel som en enda man". Inga detaljer ges. EBEN-SHEMUEL anser att det inte kan vara fråga om hopsamlandet av hela diasporan, utan att det syftar på de judar som levde i Israel (jfr *Midreshe geullah* 1954, 78). Det är möjligt att det faktiskt är så, eftersom texten senare, i samband med MbD's verksamhet (Menahem ben Ammiel) berättar om en betydligt mera omfattande anhopning av människor i Nahal Shittim. I det senare fallet ser det emellertid ut som om uppståndelsemotivet skulle ha sammanvävts med hopsamlandet av diasporan. Det är därför inte alldeles klart att hopsamlandet under MbJ inte skulle kunna gälla hela diasporan. Observera även den lilla notisen som förtäljer att MbJ skulle fördela dem till deras familjer, vilket kan innebära deras stammar, och implicerar att de övriga stammarna även befann sig bland de till Jerusalem komna. Traditionellt var det Guds eller MbD's uppgift att hopsamla Israels barn från förskingringen och leda dem tillbaka. Men det finns även åtskilliga texter som berättar att folken, bland vilka det lever judar, själva skall föra dem till Palestina som en skänkt till Herren eller Messias (jfr KLAUSNER 1955, 470—475; BILLERBECK 1928, 881 f. 902—910, med rikliga ställhänvisningar).

2.3.3. Armilos

Sefer Serubbabel introducerade ännu en egenomlig gestalt i den judiska apokalyptiska litteraturen — Armilos, den judiska Antikristus-

gestalten. Eftersom denna gestalt förekommer i åtskilliga traktater och tom i officiella judiska ställningstaganden, från Saadia Gaon framåt, så har den fått en helt annan betydelse än den unika och isolerade Hefsi-bah.

Redan berättelsen om Armilos' ursprung är bisarr. Enligt texten skall Armilos vara ett resultat av en förening mellan Beliar, Satan, och en fager stenstaty i Rom. Av texterna framgår tydligt att statyn delvis associerar till Maria och att Armilos delvis syftar på Jesus (jfr DAN 1974, 41 f).

Texterna avviker från varandra rörande detaljerna i Armilos' utseende. Men det har de gemensamt att de är måna om att beskriva honom, och att i beskrivningarna understryka hans monstruösa utseende.

Armilos beskrivs inte enbart som regent och fältherre, utan även som en religiös maktfaktor. Han kräver av alla att de skall tro på honom och tillbedja honom. Allusioner till Daniels och Judits bok är tydliga. Efter att ha samlat alla hednafolk under sitt välde skall han tåga mot Sion och Israels folk, som samlats där under ledning av MbJ. Armilos skall besegra Israel, döda MbJ och driva resten ut i öknen, de som inte tror på honom.

Först nu, när MbJ har stupat, skall MbD träda in på scenen, och besegra Armilos.

Den traditionshistoriska bakgrunden till Armilos-gestalten är inte svår att finna. Den går ända tillbaka till det så kallade 'folkkampsmotivet' i GT, de texter som berättar om en anstormning mot Sion av mot Jahve och Sion fiendliga makter. Folkkampsmotivet i sin tur är besläktat med ännu äldre allmänsemitiska motiv, framför allt 'kaoskampen' (jfr Ps 2,1—6; 46,3 f; 48,5—8; 89,10 f; 90,4; Jes 17,12—14; 37,36; Ex 14,20 ff; ENGNELL 1962, 845; 1963, 169 f; GRAY 1965, 32 f; KAPELRUD 1967, 48; MOWINCKEL 1960, 123 f; RAD 1965, 163 f).

Folkkampsmotivet genomgår en eskatologisering, vilken är tydligt belagd hos rabbinerna (jfr BBerakot 7 b; BABoda zara 3 b; RAD 1965, 123 ff; KLAUSNER 1955, 475. 499). Vi ser att motståndaren kallas Gog och Magog, välbekanta namn från Hesekiels bok.

Det är emellertid tydligt att impulser till beskrivningen av Armilos och hans verk i de apokalyptiska tarktaterna hämtats även från annat håll. Namnet Armilos' ursprung är inte helt klarlagt, men det går förmodligen tillbaka

på *Romulus* (jfr BOUSSET 1895, 66; EBEN-SHEMUEL i *Midreshe geulla* 1954, 51 i den allmänna inl., anser att folkbeteckningen 'aram inverkat på den förändrade stavningen; JASTROW 1903, s.v.; DAN 1974, 42; LÉVI anser etymologin går tillbaka på eremo och laos (*L'Apocalypse de Zorobabel*, 1912, 152). I *Sefer Serubbabel* sägs det inte uttryckligen att Armilos är Roms härskare, men väl i *Otot ha-Mashiach* (7. tecknet), *Pirge Mashiach* etc. Den diffusa och svårgripbara motståndaren i folk-kampsmotivet har i *Sefer Serubbabel* fått en individuell prägel som den därefter inte förlorar. Att det kristna antikristusmotivet har utövat ett inflytande vid utformningen av denna gestalt får också anses som klart (jfr BOUSSET 1895, 66; DAN 1974, 42).

3. Litteratur

L'Apocalypse de Zorobabel

1912 *L'Apocalypse de Zorobabel et le roi de Perse Siroès*. /Par/ Israel Lévi. *Revue des Etudes Juives*, 68, 129—160.

APTOWITZER, V.

1927 *Parteipolitik der Hasmonäerzeit im rabbinischen und pseudepigraphischen Schrifttum*. Wien.

Bet ha-Midrascb

1967 *Bet ha-Midrascb*. ... hrsg von A. Jelinek. 6 vol. (Leipzig & Wien 1853—82). Jerusalem.

BILLERBECK

1924 *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* von H. L. Strack und P. Billerbeck. 2. Band. München.

1928 *Exkurse zu einzelnen Stellen des Neuen Testaments*. 2 vol. München.

BOUSSET, W.

1895 *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments und der Alten Kirche*. Göttingen.

CASTELLI, D.

1874 *Il Messia secondo gli ebrei*. Firenze.

DALMAN, G.

1888 *Der leidende und der sterbende Messias der Synagoge im ersten nachchristlichen*

Jahrtausend. Berlin.

DAN, J.

1971 *Michael and Gabriel*. In the Kabbalah. *Encyclopedia Judaica*, 11, 1490.

1974 *The Hebrew story in the middle ages*. Hebr. Jerusalem.

DELIUS, W.

1963 *Geschichte der Marienverehrung*. München & Basel.

EBEN-SHEMUEL, Y.

Se *Midreshe geullah*.

ENGNELL, I.

1962 *Gudstjänst, kult. 1. GT. Svenskt bibliskt uppslagsverk*, 1.

1963 *Motståndare, fiende, ovän, vedersakare*. 1. GT. *Svenskt bibliskt uppslagsverk*, 2.

FERNANDEZ, D.

1977 *Marie (Vierge)*. II *La spiritualité mariale chez les pères de l'église*. *Dictionnaire de spiritualité* ... , 10.

GINZBERG, L.

1922 *Eine unbekannte jüdische Sekte*. I. New York.

GRAY, J.

1965 *The legacy of Canaan*. *Supplements to Vetus Testamentum*. 5.

GRELOT, P.

1977 *Marie (Vierge)*. I *Écriture sainte*. *Dictionnaire de spiritualité* ... , 10.

HEINEMANN, J.

1975 *The Messiah of Ephraim and the premature exodus of Ephraim*. *Harvard theological review*, 68.

HENGEL, M.

1961 *Die Zeloten*. Leiden & Köln.

HURWITZ, S.

1958 *Die Gestalt des sterbenden Messias*. Zürich & Stuttgart.

KAPELRUD, A.

1967 *Die Ras-Schamra-Funde und das Alte Testament*. Übers. München & Basel.

- KASSING, A.
1958 Die Kirche und Maria.
- Katholische Marienkunde*
1947 Katholische Marienkunde. 1—2. Paderborn.
- KLAUSNER, J.
1955 The messianic idea in Israel from its beginning to the completion of the Mishnah. Transl. from . . . Hebrew. New York.
- LÉVI, I.
1913 L'Apocalypse de Zorobabel et le roi de Perse Siroès. *Revue des études juives*, 69.
1922 Le ravissement du Messie a sa naissance. *Revue des études juives*, 74.
- Midreshe geullah*
1954 Midreshe geullah. Luqquetu we-kunnesu . . . bide Y. Eben-Shemuel. Mahadurah sheniah. Jerusalem & Tel Aviv.
- MOWINCKEL, S.
1960 Kultus. *RGG*³, 4.
- NEUMANN, P.
1973 Das Wort, dass geschehen ist . . . *VT*, 23.
- Neutestamentliche Apokryphen*
1959—64 Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. /Hrsg. von/ E. Hennecke. 3. Aufl. hrsg. von W. Schneemelcher. Tübingen.
- RAD, G. von
1965 Theologie des Alten Testaments. Bd 2. 4. Aufl. München.
- ROTHKOFF, A.
1971 Michael and Gabriel. In the aggadah. *Encyclopaedia Judaica*. 11.
- ROWLEY, H.
1965 The Servant of the Lord and other essays on the Old Testament. Oxford.
- SCHOLEM, G.
1974 Kabbalah. Jerusalem.
- Scroll*
1962 The Scroll of the war of the sons of light against the sons of darkness. Transl. from the Hebrew. Oxford.
- Die Verkündigung des Reiches Gottes*
1951 Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi. Zeugnisse . . . zusammengest. von E. Staehelin. 1. Bd. Basel.